

Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett

1. Bevezetés¹

A természetes nyelveket szokás annak alapján jellemezni, hogy mondataik fő összetevői – alany (S), tárgy (O) és ige (V) – milyen sorrendi elrendezést követnek. Ennek során ideális esetben olyan mondat szórendjét szokták alapul venni, amely egy kijelentő módú, nem beágyazott, pragmatikailag jelöletlen tranzitív mondatra jellemző. Amikor egy adott nyelv azonban egy bizonyos szituációt tagmondatként megjelenít, a kódolandó diskurzusgrammatikai tulajdonságok többféleképpen vetülhetnek a szintaktikai formára. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a pragmatikai jelöltség ennek a jelöletlen, ún. alapszórendi mintának a változását okozza azáltal, hogy a jelölt mondatrészt egy szintaktikailag kiemelt pozícióba helyezi (vö. Lambrecht 1994).

A szakirodalom beszámol arról, hogy – hasonlóan bármely más alapszórendi mintázatot követő nyelvhez – az SOV nyelvek is megengednek e szórendi mintázat mellett egyéb elrendezéseket is, így akár olyat is, amelyben valamelyik összetevő az ige mögött áll. Ilyen VX mintázatú mondatokat találhatunk többek között például a japánban, a törökben, a tamilban, a mongol bizonyos nyelvjárásaiban vagy a hindiben (vö. Simpson–Choudhury 2015). Öztürk (2013) és Simpson–Choudhury (2015) vizsgálják a VX mintázat mögött húzódó pragmatikai motivációkat, valamint rámutatnak arra, hogy még egymással közeli rokonságban álló SOV nyelvek esetében sem szükségképpen ugyanaz a mechanizmus felelős az összetevők posztverbális helyzetben való megjelenéséért. Tehát hogy mi az a pragmatikai motiváció, amely egy összetevő ige utáni megjelenését kiválthatja, és hogy mi az a szintaktikai művelet, amelynek eredményeként az adott elem az ige után kerül, nem jósolható meg még egymással közeli rokonságban lévő nyelvek esetében sem.

Emellett SVO szórendű mondatok diakrón folyamatok eredményeként is felbukkanhatnak alapvetően SOV szórendű nyelvekben: kontaktushatás vagy

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 30–62.

¹ Köszönjük írásunk névtelen lektorainak segítőkész kérdéseiket, javasolataikat, javításait. A kutatás az ERC_HU_15 118079 sz. pályázat keretében zajlott.

egyéb változás hatására ilyenkor egy új nyelvtan jelenik meg az adott beszélőközösségben, azaz ilyenkor az SVO minták nem az SOV alapszórendből vezethetők le, hanem egy másik alapszórendet képviselnek.

Írásunkban megvizsgáljuk három, hagyományosan SOV alapszórendűként számon tartott uráli nyelvben – a tundrai nyenyecben (északi szamojéd), a szurguti hantiban (keleti hanti, obi-ugor) és az udmurtban (permi) –, hogy kialakulhat-e az alapszórendi SOV szerkesztéstől eltérő VX elrendezésű mondat, tehát olyan szerkezet, amelyben a véges ige után következik valamely összetevő. Megpróbáljuk felderíteni azokat a tényezőket, amelyek ennek az elrendezésnek a használatát motiválják az általunk vizsgált nyelvekben, ugyanakkor a posztverbális összetevők szintaktikai levezetésével itt nem foglalkozunk.

2. A vizsgálat tárgya

Az uráli alapnyelv a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint következetes SOV típusú nyelv lehetett (l. pl. Hajdú 1981; Bereczki 2003). A szurguti hanti és a tundrai nyenyec mai változatai többé-kevésbé következetesen meg is őrizték az SOV nyelvekre jellemző szórendi sajátosságokat (vö. Honti 1984: 88; Nikolaeva 1999: 38, 57; Schmidt 2008: 64–66, valamint Salminen 1998: 543; Dalrymple–Nikolaeva 2011: 136; Nikolaeva 2014: 214). Ezekben a nyelvekben az SOV mintázattól való eltérést általában két tényezővel, a hozzáfűzés jelenségével, illetve orosz hatással magyarázzák (Nikolaeva 1999: 57.; Schmidt 2008 i.h.; Nikolaeva 2014 i.h.). A mai udmurt az általános nézet szerint nem-szigorú SOV nyelv, amelyben a nem-igevégi mondatok pragmatikailag jelölt jelentéstartalmat fejeznek ki (l. pl. Csúcs 1990; Vilkuna 1998; Winkler 2001, 2011), néhány újabb tanulmány szerint pedig bizonyos mértékű elmozdulást mutat az SVO-nyelvtípus felé (Ponarjadov 2010; Tánccos 2013; Asztalos 2016).

Kutatásunk során az elérhető legkorábbi, (több mint) száz évvel ezelőtt gyűjtött, valamint mai adatokban tapasztalt sémákat hasonlítjuk össze (i) egy nyelven belül a régi és a modern szövegek esetében, valamint (ii) mindhárom vizsgált nyelv régi és új adataiban, arra a központi kérdésre keresve a választ, hogy az így kapott mintázatok miben térnek el egymástól nyelvenként és koronként. Az eredmények ismertetése előtt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az általunk bemutatandó eltérések a régi és az új szövegek között nem tekinthetők automatikusan egy nyelvi változás bemeneti és kimeneti állapotának, azaz az egyes nyelvek itt vizsgált régi és új szövegei között megfigyelhető különbségek nem kizárólag a közöttük lévő időbeli különbséggel járó tényezőkkel (generációk közötti nyelvátadás, illetve az eltelt idő során a nyelveket érő különböző típusú hatások) magyarázhatók. A korai gyűjtők elsősorban folklórszövegeket jegyeztek fel, ezek pedig a szövegtípusukból adódóan részben eltérő grammatikai tulajdonságokat mutathatnak, mint a beszélt nyelv. Továbbá a régi szövegek adatközlőinek szociolingvisztikai jellemzőit feltárni a szükséges adatok hiányában szinte lehetetlen, így többek között nem tudhatjuk, hogy az informánsok két- vagy többnyelvűek voltak-e, és ha igen, akkor milyen megoszlásban használták a nyelveket. Mindenesetre nem jelent-

hetjük ki, hogy az általuk valaha a mindennapi kommunikációban használt nyenyec/hanti/udmurt nyelv interferenciajelenségektől mentes volt. Mivel azonban a folklórszövegek, akár rögzített fordulatok formájában is, de inkább őrzik az archaikus vonásokat, tekinthetjük az ezek által megismerhető mondat-szerkesztési mintákat egy konzervatívabb mondattan lenyomatának. Ez az a viszonyítási alap, amelyhez képest azt próbáljuk vizsgálni, hogy a mai beszélt nyelvi, illetve ahhoz közeli szövegekben megjelenő minták különböznek-e a régi szövegekben megjelenőktől, és ha igen, a különbségek milyen tényezőkkel magyarázhatók.

3. A vizsgált nyelvek, a korpuszok és az adatok

A vizsgálandó nyelvek kiválasztása során az egyik szempontunk az volt, hogy a nyelvek az uráli nyelvcsalád főbb ágait képviseljék (tehát az uráli nyelvcsaládon belül egy-egy nagyobb csoportot reprezentáljanak), így – genetikai távolságuk ellenére (vagy éppen annak köszönhetően) – lehetővé tegyék egyazon nyelvcsaládon belül a szórend változásának párhuzamos vagy éppen eltérő mintázatának feltárását. Ezzel összhangban arra is törekedtünk, hogy a választott nyelvek areálishan és nyelvpolitikai helyzetük tekintetében is mutassanak eltéréseket.

Ennek megfelelően választásunk a tundrai nyenyec, a szurguti hanti és az udmurt nyelvekre esett. A tundrai nyenyec nyelv az uráli nyelvcsalád szamojéd ágához tartozik (azon belül is az északi szamojédhoz), így genetikailag meglehetősen távol esik a másik két, a finnugor ághoz tartozó nyelvtől. A finnugor nyelvcsaládon belül továbbá a szurguti hanti és az udmurt is viszonylag távoli rokonságban állnak egymással: a szurguti hanti az obi-ugor ágat, az udmurt pedig a permit képviseli. Az udmurt emellett területi és nyelvpolitikai helyzete miatt élesen elkülönül a másik két vizsgált nyelvtől: az ugyanis a Volga-Káma régióban található Udmurt Köztársaságban az orosz mellett hivatalos nyelv, míg a tundrai nyenyec és a szurguti hanti – noha őshonos kisebbségi nyelvek északnyugat-, illetve nyugat-Szibériában – nem számítanak az Oroszországi Föderáció hivatalos nyelvei közé.²

Továbbá mindhárom nyelv esetében erős orosz nyelvi kontaktushatás figyelhető meg, amelyet – mivel az orosz általában VO/VX szórendű nyelvként jellemzik, l. pl. Bailyn (2012) – a nyelvhasználatban megfigyelhető VO/VX szórendű mondatok megjelenésének egyik okaként tartanak számon (vö. Bulicsov 1947; Nikolaeva 1999; Schmidt 2008; Tánczos 2010 stb.).

Annak ellenére, hogy a szóban forgó uráli nyelvek lejegyzése már a 17–18. században elkezdődött (amely korszakból szójegyzékek és rövid nyelvtani jegyzetek maradtak fenn), nyelvészeti szempontú dokumentálásukra és szisztematikus vizsgálatukra egészen a 19. század végéig – 20. század elejéig nem került sor. Szintaktikai vizsgálatok végzésére alkalmas nyelvi anyagok –

² Az udmurt nyelv hivatalos státusza mindazonáltal a gyakorlatban nem jelenti azt, hogy az Udmurt Köztársaságban az udmurtot minden nyelvhasználati szinten az oroszsal egyenrangú módon lehetne használni.

mint például összefüggő narratív szövegek lejegyzései – tehát legkorábban a 19. század legvégéről, valamint – a nyenyec és a hanti esetben – a 20. század elejéről érhetők el. Vizsgálatunk során ezeket a megközelítőleg száz évvel ezelőtt lejegyzett szövegeket tekintettük régi, történeti adatoknak (tanulmányunkban régi szövegekként/adatokként fogunk hivatkozni ezekre a forrásokra). Ezek az ún. régi szövegek mindhárom nyelv esetében a legrégebbi folklór-gyűjtések közül kerültek ki. A szövegeket *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* elnevezésű OTKA-projektum keretében készülő korpuszból választottuk.³ Az 1. táblázatban foglaljuk össze a vizsgált régi szövegek forrását és lejegyzési idejét.⁴

Nyelv	Forrás	Lejegyzés ideje
tundrai nyenyec	Lehtisalo (1947)	1911–1912
szurguti hanti	Vértes (2001)	1901
udmurt	Munkácsi (1887)	1885
	Wichmann (1901)	1891–1892

1. táblázat: A vizsgálatba bevont régi szövegek

Míg a régi szövegek esetében kizárólag folklórszövegekből származó adatokra tudunk támaszkodni, az újabb szövegek kiválasztása során – figyelembe véve, hogy ezeknél mind műfaj, mind mennyiség tekintetében jóval gazdagabb forrásanyag állt rendelkezésünkre – a fő szempontunk az volt, hogy a szövegek minél informálisabb, a beszélt nyelvet minél pontosabban tükröző írott regiszterekből származzanak. Így újságokban és nyomtatott formában megjelent interjúkat, valamint blogok és közösségi oldalak bejegyzéseiből származó szövegrészleteket vontunk a vizsgálatunkba. A 2. táblázat ezen szövegek forrásait és műfaját tartalmazza.⁵

³ A szurguti szövegek az Obugric Database elnevezésű korpuszban már szerepeltek digitálisan, innen kerültek át (az OUDb készítőinek szíves hozzájárulásával) az OTKA-projekt korpuszába. A korpuszokról bővebb leírás található *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* elnevezésű projektum oldalán (<http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/adatbazisok.html>), továbbá az OUDb korpusz ismertetését l. Wisioerek–Schön (2016).

⁴ A régi szövegekből válogatott korpuszok méretét és a szerkezetek előfordulási gyakoriságát az egyes nyelvekről szóló vonatkozó alfejezetekben tárgyaljuk.

⁵ Hasonlóan a régi szövegekben megtalált adatokhoz, az új szövegekből válogatott korpuszok méretét és a szerkezetek előfordulási gyakoriságát az egyes nyelvekről szóló vonatkozó alfejezetekben tárgyaljuk.

Nyelv	Forrás	Műfaj	Lejegyzés/ megjelenés ideje
tundrai nyenyec	<i>Narana ngaerm</i> c. újság	interjú	1998, 1999, 2011
	<i>V kontakte</i> c. közösségi oldal	bejegyzés	2012–2016
szurguti hanti	Pesikova – Volkova (2013) ⁶	interjú	2000, 2004
	Csepregi (1998)	irányított elbeszélés	1994
udmurt	<i>Mjnam malpanjosj</i> c. blog ⁷	bejegyzés	2016
	<i>Marajko. Marjalen zarezéz</i> c. blog ⁸	bejegyzés	2015, 2016

2. táblázat: A vizsgálatba bevont új szövegek

A nyelvi példák átírása során a következőképpen jártunk el. A tundrai nyenyec régi adatokat nem az eredeti, latin alapú Lehtisalo-féle átírásban közöljük, hanem annak egy, a Hajdú (1968)-ban összefoglalt egyszerűsített változatában. A Hajdú-féle átírást használtuk az eredetileg cirill betűs új szövegek esetében is, azzal a módosítással, hogy elhagytuk a magánhangzók hosszúságának jelölését, mivel azt az eredeti cirill szöveg sem tartalmazza. A szurguti hanti adatokat (forrástól függetlenül) egységesen a Csepregi Márta által 2016-ban kidolgozott átírási rendszerben közöljük (Csepregi 2016: 136); ezen kívül a Paasonen-féle fonetikus átírás helyett fonematikus átírást alkalmaztunk. Az udmurt esetében a folklórszövegekből idézett (eredetileg az adott gyűjtő saját átírási rendszerében lejegyzett) és a blogokról származó (eredetileg cirill betűs) adatokat is a Csúcs (1990)-féle transzkripcióban adjuk meg.

Tekintettel arra, hogy kutatásunknak egy kéziratot (Gugán–Sipos, megjelenés alatt) leszámítva tulajdonképpeni előzménye nincsen, vizsgálatunkat az alábbi szerkezetekre korlátoztuk:

1. kijelentő mondatok
2. nem tagadott véges igei állítmányú szerkezetek

Következésképpen kizártuk vizsgálatunkból a kérdő, a felszólító és a felkiáltó mondat típusokat, mivel e mondatokban a szórendet az általunk vizsgált mondat-tani és információs szerkezeti szereptől függetlenül további tényezők is befolyásolhatják, például a kiegészítendő kérdések esetében a kérdőszó kitüntetett

⁶ A továbbiakban Pes.-ként rövidítve, míg a Paasonen – Vértes kötet rövidítése az alábbiakban PV.

⁷ Elérhető az udmurto4ka.blogspot.hu oldalon (2016.02.07.).

⁸ Elérhető a marjamoll.blogspot.hu oldalon (2016.02.07.).

szintaktikai szerkezeti helyet is elfoglalhat. Nem vizsgáltuk továbbá a tagadott ígét tartalmazó szerkezeteket sem, mivel a tagadás hatóköre befolyással lehet a mondat szórendjére.

Emellett különbséget tettünk a korpuszunkban az egyszerű és az összetett mondatok között is. Az egyszerű mondatokat, valamint a mellérendelt tagmondatokat és az alárendelt tagmondati bővítménnyel megjelenő főmondatokat a fenti kritériumok alapján vontuk be a vizsgálatba. Kizártuk azonban az összes olyan alárendelt tagmondatot, amelyben nem-finit az állítmány, mert ezekben a szórendet a morfoszintaxis determinálja. Ezek esetében csak azt vizsgáltuk, hogy a nem-finit alárendelt mellékmondat megelőzi-e vagy követi azt a véges ígét, amelynek bővítménye. Pontosan ellenkező módon kezeltük a véges ígét tartalmazó alárendeléseket: ezeknek a tagmondaton belüli szórendjét figyelembe vettük, az innen nyert adatok szerepelnek az összesítésben, főmondathoz viszonyított elhelyezkedésük azonban nem. Egyrészt ebben az esetben több változat van, mint bármilyen más bővítmény esetében (az alárendelt tagmondat nemcsak megelőzheti, illetve követheti a főmondat véges igéjét, hanem a főmondat maga is beékelődhet az alárendelt mellékmondatba). Másrészt finit alárendeléseknél nagyobb szerepet játszhat a mellékmondat bővítettsége (és ezáltal grammatikai súlya).⁹

4. A tundrai nyenyec VX szórend

Ahogy a bevezetőben már említettük, az uráli nyelvek szisztematikus vizsgálatán alapuló első nyelvtani leírások jellemzően a 20. század első feléből származnak. Ilyen munkákat a szamojéd – és így a tundrai nyenyec – nyelvek esetében leginkább a 20. század közepétől találhatunk (l. Tyerescsenko 1956; Kuprijanova et al. 1957; Almazova 1961; stb.). Ezek a nyelvtanok még elsősorban a nyelv fonológiai és morfológiai tulajdonságaira összpontosítanak, míg mondattani kérdéseket (is) tárgyaló nyelvtani leírásokat inkább a század második felétől publikáltak (pl. Décsy 1966; Hajdú 1968; Tyerescsenko 1973). E nyelvtanok a tundrai nyenyec nyelvet szigorú szerkesztésű SOV nyelvként jellemzik, ám utalnak arra is, hogy ritkán ettől eltérő mintázatok is megfigyelhetők, tehát a mondatokban az ige után is állhatnak összetevők. Arról azonban, hogy milyen összetevők jelenhetnek meg posztverbális helyzetben, valamint e mondatszerkesztésnek milyen oka(i) lehet(nek), nem számolnak be ezek a források. A modern szakirodalom is egyöntetűen azt tartja, hogy még ma is többé-kevésbé szigorú SOV alapszórendű nyelv a tundrai nyenyec (vö. Salminen 1998; Dalrymple–Nikolaeva 2011; Nikolaeva 2014). Az SOV mintázat mellett Nikolaeva (2014) megfigyelt többek között olyan szerkezeteket is, amelyekben VX mintázat tapasztalható, tehát amelyekben a véges ige után megjelenik valamilyen összetevő. Nyelvtanában ezeket a szerkezeteket úgy

⁹ Bár, mint ez később kiderült, a bővítettség mértéke a nem-finit alárendelések esetében is szerepet játszhat.

magyarázza, hogy az ige mögött előforduló mondatrész ún. hozzáfűzés, tehát kiegészítő információ. Az alábbiakban áttekintjük, hogy a VX mintázatnak milyen előfordulásait tapasztaltuk a tundrai nyenyec régi és új szövegekben.

4.1. Régi szövegek

Amint arról a 3. részben szó volt, a tundrai nyenyec régi szövegek Toivo Lehtisalo 1947-ben közreadott gyűjtéséből származnak. Ez a kötet a szerzőnek az 1911–1912 között Szalehardban (korábban Obdorszk) folytatott terepmunkája során gyűjtött anyagait tartalmazza. A korpusz, amely 5057 token nagyságú, összesen 1079 olyan mondatot tartalmaz, amely megfelel a korábbiakban leírt kritériumoknak (tehát egy véges, nem tagadott igei állítmányt tartalmaz). Ebből az 1079 vizsgált mondatból 24 mondatban – ami az összes vizsgált mondat 2,22%-a – tapasztaltunk VX szórendet. A 3. táblázat az ige mögötti mondatrészek mondattani szerepét és előfordulásuk számát mutatja.

Típus	LOC ¹⁰	O	Manner	Inf	Com	PSD	PSR
Darab	9	8	2	2	1	1	1

3. táblázat: A tundrai nyenyec régi szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása¹¹

A fenti táblázat adatai azt mutatják, hogy az ige után gyakorlatilag bármely fő mondatösszetevő, így tárgy, valamint szabad, illetve kötött bővítményként funkcionáló határozó is állhat. Alanyi szerepű összetevő posztverbális pozícióban való előfordulására ugyan nem volt példa a vizsgált szövegekben, mivel azonban – ahogyan arról a későbbiekben szó lesz – nem feltételezünk szintaktikai funkció szerinti megkötést, ti. úgy gondoljuk, hogy nem az összetevő mondattani szerepével függ össze annak posztverbális helyzete, ezt a hiányt az adatok kevés számával magyarázzuk.

Az (1) mondatban az ige után következik a tárgyi összetevő, így ez a mondat XVO szórendet reprezentál:

¹⁰ A VX mintázatú mondatokban a posztverbális helyzetű helyhatározók lehetnek szabad vagy kötött bővítmények. Mivel azonban a tundrai nyenyec igei argumentumszerkezetet szisztematikusan vizsgáló mű napjainkig nem született, tanulmányunkban nem vállalkoztunk arra, hogy a helyhatározói bővítményeken belül megkülönböztessünk szabad és kötött bővítményeket.

¹¹ Tanulmányunkban nem térünk ki arra, hogy a különböző szintaktikai szerepű elemek milyen arányban fordulnak elő ige előtti pozícióban a tundrai nyenyec nyelvben. Ennek az az oka, hogy a VX mintázatú mondatok száma – amely a régi szövegek esetében 1079/24, a modernnek esetében pedig 543/2 – annyira alacsony, hogy nem feltételezünk ebben az arányban összefüggést, vagy egy egyértelmű mintázatot. A hanti esetében pedig csak azoknál a mondatrészeknél számoltuk ki az ige mögötti előfordulások arányát az összes előforduláshoz viszonyítva, amelyek (viszonylag) nagyobb számban fordultak elő az ige mögött.

- (1) *tād pīn? tarpara-ŋājū-dū? t'ikī ŋáceke-xe?*
 azután ki visz-DU-3PL>DU ez gyerek-DU.ACC
 'Azután kivették ezeket a gyerekeket.' (Lehtisalo 1947: 7)

A fő mondatrészekén kívül az infinitívuszi bővítmény ige utáni előfordulására is találunk 2 példát a VX mintázatú mondatok között. Ezekben az esetekben olyan nem-véges szerkezettel kifejezett célhatározói mellékmondat kerül a főmondat utáni helyzetbe, amely – ahogyan a szurguti hanti kapcsán arról bővebben szó lesz – a főmondathoz képest utóidejűséget fejez ki (1. pl. a (2) mondatot). Így tehát a két mondat közti időviszony magyarázhatja azok sorrendjét.

- (2) *t'ikā-nta xāsawa nājū xaje, xāda-bā pāda.*
 az-GEN.3SG férfi -hoz megy.3SG megöl-CONT.INF 3SG
 'Akkor visszament a férfihoz megölni őt.' (Lehtisalo 1947: 110)

Amint az továbbá a táblázat alapján látható, 2 mondatban módhatározói szerepű összetevő kerül posztverbális helyzetbe. Mindkét mondatban ugyanaz a módhatározó, ti. *sombowna* 'jól' jelenik meg az ige után (az egyiket l. (3)).

- (3) [...], *ŋāñi? šā-mi? te-ŋā-dm? sombo-wna.*
 és arc-1SG töröl-CO-1SG jó-PROL
 '[...] és az arcomat jól megtöröltem.' (Lehtisalo 1947: 437)

A (3) mondatban tapasztalt szórendi változat azért szokatlan, mert a tundrai nyenyecben a módhatározók tipikusan közvetlenül ige előtti helyzetben szoktak megjelenni semleges mondatokban. Azonban egyik idézett mondatban sem tulajdonítható a posztverbális módhatározónak kitüntetett információs szerkezeti szerep, ti. nem értelmezhetők fókuszként vagy (kontrasztív) topikként a kontextusuk alapján. Mivel mindkét példa ugyanabból a szövegből, ugyanattól az adatközlőtől származik, nem zárható ki, hogy az adatközlő egyéni nyelvváltozatában jelentkezik ez a szórendi változat.

Végül pedig 2 mondatban találunk olyan összetevőt, amely egy szétszakított birtokos szerkezet egyik tagja. A (4) mondatban az ige mögé a genitívuszi esetraggal ellátott birtokos, ti. *t'ikī xäebid'e jād?* 'annak a szent víznek' kerül. A szerkezet alaptagja, a birtokos személyragos birtokszó, ti. *tewānta* 'érkezésének', amely a mondat alanyi szerepét tölti be, az ige előtt áll.

- (4) *t'eda? ŋāñi? te-wā-nta jol'ce-ŋäe xaje t'ikī xäebid'e*
 most megint jön-AN-GEN.3SG idő-ESS megy.3SG az szent
jī-d?
 víz-GEN
 'Most ismét eljött a szent víz érkezésének ideje.' (Lehtisalo 1947: 15)

Az (5) mondatban ezzel szemben a birtokos szerkezet alaptagja, vagyis a birtokos személyranggal jelölt birtokszó, ti. *nāxart'e' ješerta* 'három vitorlája', az, ami posztverbális helyzetben áll. Míg a szerkezet bővítményeként szolgáló birtokos, ti. *ηanoda* 'csónakja', megelőzi a véges igét.

- (5) *jerw xūpatow ηano-da ηad'imé, nāxar-t'e' ješer-ta.*
 gazda Xupatow csónak-3SG feltűnik.3SG három-LIM vitorla-3SG
 'Xūpatow úr csónakjának három vitorlája feltűnt.' (Lehtisalo 1947: 427–428)

Mindkét fenti esetben a ige mögé kihelyezett összetevő pragmatikai szerepe az, hogy utólagosan magyarázza, pontosítsa a mondatban elhangzott információt.

Amint az a 3. táblázatban szereplő számadatok alapján megállapítható, az összetevők ige mögötti előfordulása nem függ össze azok mondattani szerepével, vagyis úgy tűnik, hogy bármilyen mondattani szerepet betöltő összetevő megjelenhet ige után. Azonban, ha megvizsgáljuk az ige mögött előforduló kifejezések mondattani kategóriáját, akkor kirajzolódik egyfajta összefüggés, amelyet a 4. táblázatban foglaltunk össze.

Kategória	PossP	DP	NumP	NP	PostP	AdvP	VP
Darab	6	5	2	5	2	2	2

4. táblázat. A tundrai nyenyec régi szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani kategóriája és előfordulása

Azt látjuk, hogy az összes előfordulásból 13 esetben olyan kifejezés szerepel ige mögött, amely tipikusan határozott vagy referenciális olvasatú. Ilyenek a birtokos szerkezetek, a determinánsi és a számnévi alaptagú kifejezések (l. fent az (1) és (4) mondatokat). A posztverbális összetevők között szerepel még 5 főnévi és 2 névutós kifejezés, amelyeken ugyan morfológiai jelölés nem utal határozottságra vagy referencialitásra, a kontextus alapján mégis arra következtethetünk, hogy ezek ismert, a megelőző diskurzusból kikövetkeztethető információkat fejeznek ki, ahogyan azt a (6) mondat mutatja.

Kontextus: A mesélő hazafelé az út mentén találkozik két rénszarvaspásztorral és leülnek poharazni. A mesélő elalszik, és mire felébred, eltűnik a szánja és minden holmija.

- (6) *mañ ta'em? jādā-dm? šexer' mū-mñe.*
 1SG így gyalogol-1SG út -on-PROL
 'Így aztán gyaloglok az út mentén.' (Lehtisalo 1947: 423)

Tehát a 24 VX szórendű mondatnál 20 esetében találunk a diskurzusból kikövetkeztethető, információs szerkezeti szerepét tekintve régi, ismert információt kifejező posztverbális összetevőt. A fennmaradó 4 mondatból 2-2 a már

fent ismertetett utóidejű infinitívuszi szerkezetet, továbbá a módhatározót tartalmazza. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a tundrai nyenyec régi szövegekben megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy az összetevő, amely ige utáni pozícióban megjelenhet, a diskurzusból már ismert, kikövetkeztethető információt fejez ki.

4.2. Új szövegek: összes mondat/VX mondat aránya

A tundrai nyenyec korpusz új szövegeit a *Narana ngaerm* c. újság 1998–2011 között megjelent számaiban közölt interjúkból, valamint a *V kontakte* c. orosz közösségi oldal 2012–2016-os évből származó nyenyec nyelvű bejegyzéseiből válogattuk ki. A korpusz 4580 token nagyságú – 3493 származott az újságokból és 1087 a bejegyzésekből. A korpuszban előforduló mondatok közül összesen 543 – 466 az újságokból és 77 a bejegyzésekből – felelt meg a vizsgálatunk kritériumainak. Már ebből a számból is látszik, hogy annak ellenére, hogy az új szövegeket tartalmazó korpusz mérete nem tér el jelentősen a régi szövegeket tartalmazótól, jóval kevesebb a vizsgálati kritériumoknak megfelelő, így a vizsgálatba bevonható mondatok száma. Ebből az 543 mondatból továbbá összesen 2 olyat találunk, amelyben az ige után szerepel valamilyen összetevő. Mindkét mondatban a posztverbális összetevő helyhatározói szerepű, magyarázó/pontosító szerepű információt fejez ki (közülük az egyiket a (7) mondat ábrázolja).

- (7) *šejaxa* *xojxana* *soja-we-dm?* *Ńejto*
 sátor.bejárat.melletti.része tundra-LOC születik-INFER-1SG Nyejto
xæw-xana.
 oldal-LOC
 'Sátorban, a tundrán születtem, Nyejto mellett.' (*V kontakte* 2014)

Annak, hogy a modern szövegeket tartalmazó korpusz összes vizsgált mondatának nagyjából 0,37%-ában találtunk VX mintázatot, nem az az oka, hogy a tundrai nyenyec mostanra „konzervatívabbá” vált és szigorúbban tartja az SOV mintázatot. Ennek okát – véleményünk szerint – sokkal inkább a regiszterek típusában és egy erős nyelvhasználati norma általi utólagos szabályozásban kell keresni. Az a generáció, amely az újságokat, blog-bejegyzéseket írja, bentlakásos iskolarendszerben végezte tanulmányait. Az általános oktatás ezen módja ugyan már az 1980-as évektől jóval rugalmasabban kezeli a kisebbségi nyelvek oktatását, mint az azt megelőző évtizedekben, ti. nagyjából az 1950-es évek végétől az 1980-as évekig kifejezetten tiltották az oroszról eltérő anyanyelv használatát az iskolákban. Tehát már többek között kisebbségi nyelvoktatás is zajlik az iskolákban (vö. Liarskaya 2013). A kisebbségi gyerekek azonban így is nagyjából 6 évesen elkerülnek az anyanyelvi közegükből. Ugyanebben a közegben sokszor még stabil kétnyelvűként megtanulják a tundrai nyenyecet az orosz mellett – tehát anyanyelvi beszélők –, az iskolába kerülve azonban minden nyelvtan azt tanítja, hogy a tundrai nyenyec

nyelvben – ellentétben az orosz nyelvvel – a mondatok végén mindig az ige áll.¹² Így az SOV szórendi mintázat tanult normává vált. Feltehetően ebből következik, hogy ha az egyes beszélők egyéni regiszterében még él is a VX mintázat, tudatos nyelvhasználatukban már az igevégség a szabály, amely szabály arra készítet(het)i őket, hogy az írott szöveget utólagosan kijavítsák és az esetleg előforduló VX mintázatot felülírják, megszerkesszék.

5. A szurguti hanti VX szórend

A hanti nyelvjárások közismert, igen jelentős eltérései miatt eléggé problematikus összefoglalni a szurguti hanti szórendi kérdésekkel foglalkozó szakirodalmat, hiszen több nyelvtanra igaz az, hogy egy nyelvjárás alapján íródtak, és az abban összefoglaltak nem feltétlenül érvényesek a szurguti hantira is (hiszen, mint azt már a bevezetőben említettük, az ige után megjelenő mondarészeknek a pragmatikai szerepe és a szintaktikai funkciója is különböző lehet még közeli rokon nyelvek esetében is). Emellett a korai nyelvtani feljegyzések nem is igen foglalkoztak szintaktikai kérdésekkel. Karjalainen munkája több hanti nyelvjárás, így a tremjugáni¹³ változat hangtanáról és alaktanáról is igen gazdag információforrás, mondattani jelenségekre azonban inkább csak indirekt módon, részben a közölt paradigmákhoz fűzött megjegyzések, részben a példamondatok alapján lehet következtetni (Karjalainen–Vértes 1964). Ugyanez érvényes Paasonen grammatikai feljegyzéseire is, mely a kondai mellett a szintén a szurguti csoporthoz tartozó jugániból közöl számos paradigmát, mondattani megjegyzések azonban nincsenek benne (Vértes 1965). A szurguti hanti szórendi kérdéseket részletesen tárgyaló leírás ma sincs, témánk szempontjából fontos azonban megemlíteni, hogy legújabban Csepregi (megjelenés alatt) elemzett egy olyan szurguti hanti szöveget, mely orosz forrásszöveg fordítása, és feltehetően ennek köszönhetően igen sok benne az ige mögötti mondatrész. Amikor azonban grammatikalitási ítéletet kért anyanyelvi beszélőktől az ige utáni mondatrészeket tartalmazó mondatokról, azokat az informánsok nagyrészt hibásnak minősítették.

A bevezetőben említett forrásokon túl¹⁴ még érdemes kitekinteni a szintén keleti nyelvjárásként számon tartott vahi, illetve vaszjugáni alnyelvjárásokra, bár ezek is igen sok tekintetben különböznek a szurgutitól. Filchenko (2010: 365-369) a keleti hantira¹⁵ dominánsnak és meglehetősen szigorúnak

¹² A szerzők ezen megfigyelése a tundrai nyenyec nyelvű nyelvtan könyvekben szereplő példamondatok szerkezetén, valamint a könyvekben szereplő instrukciókon alapul (l. pl. Barmics–Naruj 2007, 2008, 2009).

¹³ Azaz tulajdonképpen tromagáni, mely a szurguti nyelvjárás egyik változata; a tremjugáni / tromagáni viszonyáról l. Csepregi 1998: 10–11.

¹⁴ Honti Chrestomathia ostiacica c. műve (1984), mely összefoglalóan ír a hanti nyelvjárásokról, ill. Nikolaeva (1999) nyelvtana az északi csoporthoz tartozó obdorszkiról és Schmidt (2004) kresztomátiája a szintén az északi nyelvjárásokhoz tartozó serkáliról.

¹⁵ Idézett művében Filchenko egy csoporthoz tartozónak veszi a vahi, az alexandrovói és a jugáni változatot, és ezeket hívja együttesen keleti hantinak. Az általunk követett megközelítés szerint a

tartja az SOV szórendet, bár azt is megjegyzi, hogy a szórendi kérdésekről inkább skaláris, mint kategorikus megállapításokat lehet tenni, azaz itt is számolni kell variációs lehetőségekkel. Filchenko a nominális módosítóknál (ezen belül a vonatkozó mellékmondatoknál) jegyzi meg külön a nem OV-harmonikus elrendezés lehetőségét (azaz hogy a mellékmondat követi azt a főnevet, amire vonatkozik), és ezt a kérdéses összetevő grammatikai súlyával magyarázza, de azt is említi, hogy szórványosan még melléknevek is állhatnak az általuk módosított főnév mögött (i.m. 144). Emellett arra is kitér, hogy abban az esetben, amikor a tárgy ismert, előfordulhat OSV, ritkábban SVO szórend is, s ezt az elrendezést az erősödő orosz hatással magyarázza (i.m. 330).

5.1. Régi szövegek

Tekintettel arra, hogy a régi szurguti hanti szövegek részletes elemzése (a színjai hanti szövegekkel összevetve) megjelenés alatt áll (Gugán–Sipos, megjelenés alatt), cikkünkben ennek a vizsgálatnak az eredményeit csak igen vázlatosan foglaljuk össze. A Paasonen által gyűjtött négy mesében az ismertetett szempontok szerinti szűréssel 824 vizsgálható tagmondat maradt, melynek 9%-ában szerepelt valamilyen mondatrész a véges ige mögött.¹⁶ Az 5.a táblázat azt tartalmazza, milyen számban fordulnak elő a különböző szintaktikai szerepű elemek az ige mögött, az 5.b pedig azt, hogy a nagyobb számú ige mögötti előfordulással rendelkező elemek összes előfordulásának hány százaléka ige mögötti.

Típus	S	Inf	Com- Instr	LOC _{Lat}	O	Temp	Cvb	Ag
Darab	15	15	13	9	3	3	3	3

Típus	Pv	Prs.Ptcp+Postp	Manner	Part	LOC _{Abl}	LOC _{Loc}	Qnt
Darab	2	2	2	1	1	1	1

5.a táblázat: A régi szurguti hanti szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása¹⁷

keleti hantin belül külön csoportot alkot a vahi-vaszjugáni és a szurguti (Csepregi 1998: 7), ezek között olyan jelentős különbségek vannak, mint például a magánhangzó-harmónia megléte, ill. hiánya, ill. a vahi-vaszjugáni négy múlt idővel szemben a szurgutiban meglévő egyetlen. A jugáni változat a szurguti nyelvjáráshoz tartozik.

¹⁶ Az adatok azért különböznek kismértékben a hivatkozott kéziratban megjelent számoktól, mert abból a vizsgálatból nem voltak kizárva a tagadó mondatok.

¹⁷ A táblázatban szereplő LOC megnevezésen nem lokatívuszi esetragot, hanem bármely tetszőleges helyviszonyt kifejező bővítményt értünk. Ennek a bővítménynek az alsó indexben szereplő ablatívuszi, lokatívuszi és latívuszi specifikációja pedig itt sem és az udmurt esetében sem egy konkrét esetragot viselő elemet jelöl, hanem a *hol?*, *honnan?* ill. *hová?* kérdésre felelő

Típus	Com-Instr	Inf	Lat	S.Def
Ige mögött	39,4%	32,6%	8,7%	4,7%

5. b táblázat: A régi szurguti hanti szövegekben nagyobb számú ige utáni előfordulással rendelkező elemek ige utáni előfordulásának aránya az összes előfordulásukhoz képest

Mint azt az 5.a táblázat mutatja, nagyon sokféle típusú összetevő szerepelhet az ige mögött, de ezek közül csak azokat volt érdemes részletesebben elemezni, melyeknél nagyobb számú adat került elő az adott típusra. Az ilyen, azaz nagyobb számú előfordulással rendelkező típusok közül két esetben, a latívuszi bővítménynél és az infinitívusznál részben magából a mondattani szerepből következhet a bővítmény ige mögötti helyzete. A latívusz és az infinitívusz átfedő funkciója, hogy gyakran jelennek meg mozgásigék mellett a mozgás célját kifejező argumentumként; a két kategória funkcionális, és ezt tükröző nyelvtörténeti kapcsolata jól ismert (l. pl. Cristofaro 2005: 176, ill. Ylikoski 2003). A vizsgált szövegekben az összes infinitívuszos szerkezet 32,6%-a szerepel a főige mögött (a latívuszi bővítményeknél ugyanez az arány 8,7%), s mivel a célhatározói mellékmondat utóidejű a főmondathoz képest, esetükben a finit ige utáni elhelyezés tükrözheti ezt az időviszonyítást. A szurguti adatokban – szemben a serkáliakkal, v.ö. Gugán–Sipos (megjelenés alatt) – nem látszott olyan szempontú megoszlás, hogy a bővítettebb infinitívuszos szerkezetek kerültek volna az ige mögé, és a kevesebb bővítményűek vagy bővítmény nélküliek az ige elé.

Az ige utáni infinitívuszos kifejezések esetében az is feltűnő volt, hogy az esetek többségében a szövegben korábban már ige előtt is előforduló szerkezet kerül későbbi említésében az ige mögé (8).

Kontextus: „Én (=a férfi főszereplő) csónakfát keresni megyek.”¹⁸

- (8) *iki mænn-əs ryt-juw kənč-čayə.*
 férfi megy-PST.3SG csónak-fa keres-INF
 'A férfi ment csónakfát keresni.' (PV: 18)

határozót (akár esetraggal, akár névutós szerkezettel fejeződik ki); a társhatározó értelmezését l. alább.

¹⁸ A kontextust megadó mondatok olyan értelemben nem nyersfordítások, hogy a hanti szöveg morfoszintaktikai megformáltságát nem tükrözik teljesen pontosan (hiszen az helyenként magyarul agrammatikus szerkezeteket eredményezne), viszont a mondatrészek sorrendje pontosan tükrözi az eredeti sorrendet.

A latívuszi bővítmények általában szintén a szövegben korábban már bevezetett információt hordozva jelennek meg az ige után. Ennek egyértelmű jele, ha az ige mögött álló latívuszi bővítmény egy az ige előtt megjelenő másik latívuszi bővítmény jelentését pontosítja:

- (9) *tōwə jōwt-əs tū qāt-a.*
oda ér-PST.3SG az ház-LAT
'Odaért ahhoz a házhoz.' (PV: 68.)

Más esetekben a közvetlen szövegelőzményben már előforduló latívuszi bővítmény ismétlődik meg néhány tagmonddal később az ige mögött.

Kontextus: Következő nap a fiát odaküldte. „Fiú, a köszörűkövem ott maradt.”

- (10) *pāy mǝnn-əs tōwnam.*
fiú megy-PST.3SG oda
'A fiú odament.' (PV: 18)

Nagyobb számú adat a fenti típusokon kívül még ige utáni alanyokra és ige utáni társhatározókra¹⁹ volt. Első ránézésre nem sok közös tulajdonsága van ennek a két típusnak. Egyrészt ha összes ige utáni előfordulásukat az összes előforduláshoz viszonyítjuk, az látszik, hogy míg a társhatározók esetében jelentős az ige utáni előfordulás aránya (az összes társhatározó 39,4%-a ige utáni), az alanyok esetében²⁰ ez mindössze 4,7%. Másrészt a társhatározó eleve nem olyan gyakran jelenik meg a szövegekben, mint az alany, és a magas ige utáni előfordulást magyarázhatja a szövegek jellege: egy meseszövegben többször ismétlődik ugyanaz a szerkezet különböző alanyokkal, de ezzel az elrendezéssel.

Kontextus: Egy helyen a rókát ahol találta,

- (11) *jəm uləm wār-s-əγən wōqi-nat.*
jó álom csinál-PST-3DU róka-COM
'elköszöntek egymástól a rókával.' (PV: 24)

Az ige mögötti alanyok mind olyan argumentumok voltak, amelyek már korábban előfordultak az adott szövegegységben, bár a határozottságnak nem mindig van olyan grammatikai jelölője, mint az alább idézett példában (12).

¹⁹ A társhatározó jelen esetben nagyon távan van értelmezve: egyrészt beletartozik minden, ami ténylegesen ebben a funkcióban jelenik meg, bármilyen morfológiai eszközzel legyen is ez kifejezve, másrészt viszont szerepel közöttük – a morfológiai megformáltságból kiindulva – *-nat*-ragos eszközhatározó is. Egy részük vonzat, más részük szabad határozó.

²⁰ Ráadásul, mivel ige után csak határozott, a szövegben korábban már bevezetett szereplők jelennek meg, ezért az összes alany közül is csak a határozottakkal történt az összevetés.

Kontextus: „A hét rőf vastag házat egy ujjra helyezd!” A házat helyezte egy ujjra. Azzal lépdelt.

- (12) *pa lat-a âmət-s-i t̃u qât.*
 más gödör-LAT helyez-PST-PASS.3SG az ház
 'Más gödörbe helyzetetett az a ház.' (PV: 50)

Az ige mögé tehát a már ismert alanyok kerülnek, s ez ugyanígy jellemző az ige mögötti társhatározókra is: szinte kivétel nélkül csak olyanok kerülnek az ige mögé, amelyek a szövegben korábban már bevezetett referenciák. Egyes társhatározók abban is hasonlítanak az alanyra, hogy valamilyen szinten maguk is végrehajtói az adott eseménynek, csak kevésbé fontosak a történetben, mint maga az ágens (ezt jeleníti meg grammatikailag az állítmány duális ragozása a (11)-es példában).

A teljesség kedvéért meg kell még említeni, hogy két olyan tagmondat is volt, melyben az ige több bővítménye is az ige mögé került. Az egyik esetben két latívuszi bővítmény áll az ige mögött, egy ragos névszó és egy határozószó²¹ (13); az ige mögötti latívuszi határozók itt ugyanúgy a szövegelőzményben korábban már előforduló információt ismételnék meg, mint a (10)-es példa esetében.

Kontextus: „A házhoz menjünk!” A medve vele (=a hőssel) ment, a farkas vele ment, a róka és a nyúl vele mentek, a roszomák vele ment.

- (13) *mənt-s-ət qât-a pəryi.*
 megy-PST-3PL ház-LAT vissza.
 'Mentek vissza a házba.' (PV: 24)

A másik példában az infinitívus ige mögötti megjelenése magyarázható a korábbiakhoz hasonlóan, az azonban érdekes, hogy egy olyan időhatározó is az ige mögé kerül, amely funkciójánál fogva – úgynevezett keretet adó mondat-határozó, amely megadja az adott esemény térbeli és / vagy időbeli elhelyezését – jellemzően a tagmondat élén szokott állni. A közvetlen szövegelőzményben ugyanakkor többször elhangzott már, hogy a fiúnak másnap el kell mennie a köszörűkőért, ilyen szempontból tehát ez az eset is hasonlít a (13)-as példamondatra, illetve végső soron az sem kizárható, hogy a határozószó nem a véges ige, hanem az infinitívus bővítménye.

Kontextus: „A köszörűkövemet, fiú, nekem elhoztad?” Fia mondja: „A nagy ember nem adta. A kezében tartotta. Holnap odaadni mondta [=Azt mondta, hogy holnap odaadja].” [...]

²¹ Vagy igekötő; a két kategória nem válik szét élesen (Csepregi 1998: 37).

- (14) *jəγ-əl-nə pǎγ kit-s-i pyrə qǎtl listan*
 apa-3SG-LOC fiú küld-PST-3SG.PASS következő nap köszörűkövet
kənč-čayə.

keres-INF

'Másnap az apa elküldte a fiát, hogy megkeresse a köszörűkövet.' / 'Az apa elküldte a fiát, hogy másnap keresse meg a köszörűkövet.' (PV: 20)

S végezetül azt sem lehet elhallgatni, hogy bár nagyon kevés példával, de képviselteti magát a régi szövegekben az az elrendezés is, amikor új információ jelenik meg az ige mögött.

Kontextus: „Aranyat találtál?”

- (15) *őjəγt-Ø-əm mətə pul-əli.*
 talál-PST0²²-1SG valami darabka
 'Találtam valami darabkát.' (PV: 52)

A régi szurguti hanti szövegek tehát azt mutatják, hogy jellemzően a szövegben már ismert információt kifejező mondatrészek jelennek meg az ige mögött, illetve – az infinitívuszok esetében – egyéb típusú, de szintén funkcionális motivációja is lehet annak, ha egy bővítmény az ige mögött jelenik meg.

5.2. Új szövegek

Bár a feldolgozott új szövegek nem rövidebbek, mint a régiek, mégis sokkal kevesebb a bennük az itt alkalmazott szempontok szerint vizsgálható tagmondat: mindössze 499. Ezt elsősorban a régi és az új szövegek típusának különbsége magyarázza. Az új szövegekben ugyanis két riport és egy szabadabb elbeszélés van (ez utóbbiban az adatközlő mesél az életéről), és főként a riportokban nagyon gyakoriak az elliptikus tagmondatok, amelyek a jelen kutatás szempontjából nem vizsgálhatók.²³

²² Bár alapvetően nem szegmentáljuk azokat a kategóriákat, amelyek morfológiailag jelöletlenül jelennek meg a vizsgált nyelvekben (nominatívusz, kijelentő mód, jelen idő, E/3), a szurguti hanti jelöletlen múlttal kivételt teszünk, tekintettel arra, hogy ebben a nyelvjárásban a jelen idő a morfológiailag jelölt kategória, és a múlt (ill. a régi szövegekben az egyik múlt idő) a jelöletlen.

²³ Meg kell jegyezni, hogy a szövegeket kiadó A.S. Pesikova, aki maga is résztvevője volt ezeknek a beszélgetéseknek, a lejegyzés során időnként kiegészítette a tagmondatokat, de az általa utólag betoldott szavakat zárójelbe tette. Bizonyos esetekben ezek a szövegek értelmezését segítik elő, más esetekben azonban az elliptikus mondatokat egészítik ki. Végül úgy döntöttünk, hogy ezeket a mondatokat sem hagyjuk ki a vizsgálatból, mert végső soron szintén anyanyelvű adatközlőtől származnak, és míg ezek a javított mondatok a feldolgozható tagmondatok számát növelik, az XV – VX mondatok arányát nem módosítják lényegesen.

A vizsgált tagmondatok közül 39-ben áll valamilyen elem az ige mögött,²⁴ ez az összes adat 7,82%-a, ami azt mutatja, hogy az új szövegek egyáltalán nem mutatnak nagyobb arányú nem-igevégű tagmondatot, mint a régiek. A két táblázatot (5.a és 6.a) összehasonlítva jól látszik, hogy az új szövegekben más mondatrészek kerülnek nagyobb számban az ige mögé.

Típus	Loc _{Loc}	Part	Inf	Loc _{Lat}	O	Temp	Ptcp+Postp
Darab	7	6	4	4	4	4	3
Típus	Com	Ag	Cvb	Manner	S	Postp	
Darab	2	1	1	1	1	1	

6.a táblázat: Az új szurguti hanti szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

Loc _{Loc}	Inf	Loc _{Lat}	O	Temp
8,75%	33,3%	9,09%	5,13%	3,77%

6.b táblázat: Az új szurguti hanti szövegekben nagyobb számú ige utáni előfordulással rendelkező elemek²⁵ ige utáni előfordulásának aránya az összes előfordulásukhoz képest

A régi szövegekben nagyobb számú példával megjelenő, már bevezetett referensű alanyok és társhatározók az új szövegekre nem jellemzők, ezekben jellemzően új információt fejeznek ki az ilyen típusú mondatrészek ige utáni helyzetben.

Kontextus: Apámmal élünk. Apámnál és nénémnél lakunk, a sógorommal.
(Csepregi Márta fordítása)

²⁴ További 9 esetben pedig a feltételes alárendelő kötőszó, amelynek azonban ez a szabályos pozíciója, ez tehát nem szerepel a táblázatban és az arányokban. A partikulák ige előtt és ige után is előfordulhatnak, a táblázatban emiatt szerepelnek, de elhelyezésük feltehetően nem az itt vizsgált tényezőktől függ.

²⁵ Az 5.a táblázattal szemben a 6.a táblázatban még (viszonylagosan) kiugró értékek sincsenek, így itt önkényesen vontuk meg a határt, és a négynél több posztverbális előfordulású mondatrésztípus összes megjelenését vizsgáltuk.

- (16) *ʔut owti-nə os məj quʔ-ŋiw-nə wal-l*
 ez felszín-LOC is 1PL hely.vmi.mellett-1PL-LOC él-PRS.3SG
ma māni-l-am.
 1SG öcs-PL-1SG
 'Ezen felül az öcsém is nálunk élnek.' (Csepregi 1998: 56)

Kontextus: „Te ahhoz a házhoz jöttél.” „Nem, erre a dologra nem emlékszem.”

- (17) *jöwtil-Ø-ən, weli-nat aŋk-en-nat.*
 jön-PST0-2SG rén-COM anya-2SG-COM
 'Jöttél, rénnel és anyáddal.' (Pes. 2013: 22)²⁶

Az ige mögött előforduló kevés számú infinitívusz között vannak olyanok, amelyek az ige kötött bővítményei, és vannak szabad célhatározói bővítmények, ezeknek az esetben az ige utáni elhelyezés motivációja is ugyanaz lehet, mint a régi adatok esetében. Az alábbi példában nem mozgásige, hanem készítményt kifejező ige kötött bővítménye az infinitívuszos szerkezet, melynek különlegessége, hogy kötőszó, méghozzá kölcsönzött kötőszó vezet be.

- (18) *əsey ət-uw-nə pirt-Ø-ojmən,*
 öreg dolog-2PL-LOC tanácsol-PST-PASS.2DU
ʔenə jə-t-al ilpinə,
 így válik-PRS.PTCP-3SG előtt
štoby tem məj-a jü-tayə.
 hogy ez föld-LAT jön-INF
 'Az öregünk tanácsolta, mielőtt meghalt, hogy erre a földre jöjjünk.'
 (Pes.2013: 23)

Az ige mögötti latívuszi bővítmények vagy ugyanúgy egy a tagmondatban korábban már megjelenő latívuszi elem jelentését pontosítják (19), vagy a predikátumfókusz részeként új információt hordoznak (20).²⁷

²⁶ Írásunk egyik lektora felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben a példában azért előzi meg az ige a két bővítményt, mert a mondat verum fókusz tartalmaz. Jelen esetben tehát a propozíció igaz volta lehet hangsúlyos, és ez motiválhatja az ige mondatkezdő helyzetét, azaz valójában itt akár magának az igének a mozgatása miatt jelenhetnek meg a kérdéses bővítmények az ige mögött. Ezt az értelmezést a mondat kontextusa is támogatja, és esetleg hasonló lehet az ige mondatkezdő helyzetének motivációja a (15)-ös példában is. Mivel azonban cikkünkben a posztverbális összetevőt tartalmazó mondatok szintaktikai levezetésével nem foglalkozunk, és a fő osztályozási szempont az, hogy az ige mögötti összetevő ismert vagy új információt fejez-e ki, ez a típus egyelőre az utóbbi csoportba sorolódik, hiszen az ige mögötti bővítmények maguk is mindkét esetben új információt hordoznak. A későbbiekben azonban, ha a VX- szórendű mondatok szerkezetének vizsgálata lesz a fő szempont, ezek feltehetően más csoportba kerülnek majd, mint pl. a (16)-os mondat.

²⁷ Predikátumfókusz az a mondat azon szakaszát tekintve, amely a mondat előfeltételezett részéről, azaz a mondat topikjáról tesz valamilyen állítást (Lambrech 1994: 222).

(19) *liməŋ aŋ-a t'i kist-Ø-ət, əj lāt-a.*
 Ljamin torkolat-LAT EMP költözik-PST0-3PL egy hely-LAT
 'A Ljamin torkolatához költöztek, egy helyre.' (Pes. 2013: 89)

(20) *pa lat-nə os vertol'ot jöwət-l tem pälək lār-a.*
 más idő-LOC is helikopter jön-PRS.3SG ez fél tó-LAT
 'Máskor meg helikopter jön a tónak erre a felére.' (Pes. 2013: 36)

Az a néhány példa tehát, amelynek mondatrészi szerepe ugyanaz, mint a régi szövegben gyakrabban előforduló típusoknak, csak részben magyarázható úgy, mint a régi szövegeknél: az infinitívuszok esetében feltételezhető funkcionális motiváció, illetve az ige mögötti régi információ mellett megjelenik az ige mögött új információ is.

Ugyanez érvényes az újabb szövegekben előforduló gyakoribb típusokra: az ige mögötti lokatívuszi helyhatározók között szintén van pontosítást kifejező funkciójú, de olyan is, amely a predikátumfókusz része.

(21) *t'it čajə ma škola-nə ōnəltəŋl-Ø-əm, t'i liməŋ aŋ-nə.*
 ez valóban én iskola-LOC tanul-PST0-1SG az Ljamin torkolat-LOC
 'Még az iskolában tanultam, a Ljamin torkolatánál, [...].'
 (Pes. 2013: 95)

(22) *aŋk'te'-em əj latnə kü't-Ø-'i,*
 nagyapa-1SG egy időben berúg-PST0-PASS.3SG
jirnam ālat-Ø qōraŋ səran riytnə.
 oldalvást fekszik-PST0.3SG ponyvás csónak-LOC
 'A nagyapám egyszer berúgott, oldalán feküdt a ponyvás csónakban'
 (Pes. 2013: 92)

Van azonban az időhatározóknak és a helyhatározóknak egy olyan csoportja, amelyek a tagmondatban kifejezett esemény helyét (23) és idejét (24) adják meg, és ezek jellemzően – keretet adó határozóként – a tagmondat élén állnának. A korai szövegekben is volt arra egy példa, a mai szövegekben pedig több is, hogy ezek a határozók kerülnek az ige mögé.

(23) *āləŋ latnə qut weli tōj-Ø-uw, tem tāyi-nə.*
 kezdet időben hat rén birtokol-PST0-1PL ez hely-LOC
 'Kezdetben hat rénkünk volt, ezen a helyen.' (Pes. 2013: 37)

(24) *t'enə t'i wōl-Ø-i t'u latnə.*
 így EMP él-PST0-PASS.3SG az időben
 'Ím így éltek abban az időben.' (Pes. 17)

Ebben a forráscsoportban is van példa arra (összesen három), hogy több bővítmény is az ige mögött áll. Ezek között van olyan is, amelyben már korábban említett információ áll az ige mögött és egy keretet adó határozó, de olyan is, amikor csupa új információt vezet be a beszélő az ige mögött.

Kontextus: Ez a mi lakóházunk, a gyerekeinkkel lakó házunk. Tíz évnél többet ott éltünk.

- (25) *tīt əjka wōt-Ø-uw tī qāt-nə, tət wan-nə.*
 így együtt él-PST0-1PL az ház-LOC, itt közel-LOC
 'Együtt éltünk ebben a házban, itt a közelben.' (Pes. 2013: 27)

Kontextus: „A szent városban jártatok?” „Bizony járunk, mi mindig járunk. Odaérkezéskor áldoztunk, valami szerző idején [=ha szereztünk valamit]. A régi időkben milyen értékes dolog szerezhető?!”

- (26) *tīt min kārnyj-nam wičə nōriəyət-Ø-mən māqi,*
 így 1.DU Gornij-APRX mindig járkál-PST-1DU régen
bensin uč pətan, tət wāl-m-amən latnə.
 benzin dolog miatt itt él-PST.PTCP-1DU idején
 'Így mi régen mindig Gornijba jártunk benzinért, amikor itt éltünk.'
 (Pes. 2013: 30)

Az újabb szövegek tehát nem abban különböznek a régebben gyűjtött meséktől, hogy nagyobb arányban lennének bennük VX szórendű mondatok, hanem hogy jelentősebb az ige utáni mondatrészek között azoknak az aránya, amelyek új információt hordoznak. Ez a jelenség valószínűleg tekinthető orosz hatásnak – az oroszban ugyanis az információsfókusz-szerepű összetevők az ige után helyezkednek el (vö. Bailyn 2012: 275–278), s a vizsgált új szövegekben egyéb típusú interferencia-jelenségek is megfigyelhetők.

6. Az udmurt VX szórend

Az első, szórendi kérdéseket is érintő udmurt nyelvészeti munkák a múlt század húszas éveiben (vagyis néhány évtizeddel a jelen tanulmányban is vizsgált folklórszövegek keletkezése után) íródtak. Szerzőik, Glezgyenyev és Bausev szerint az udmurt nyelvre a kötött *módosító–módosított* sorrend és – ezzel összefüggésben – a szigorúan igevégű mondatok jellemzőek (Glezgyenyev 1921, Bausev 1929). Az udmurt szórendet is vizsgáló legkorábbi írások tehát – mai terminussal élve – szigorú SOV nyelvként definiálják az udmurtot.

Úgy tűnik azonban, hogy Glezgyenyev és Bausev kijelentései valószínűleg már az adott korban sem a tényleges nyelvállapotot, hanem inkább a húszas években uralkodó normatív tendenciákat tükrözték. Az udmurt szórendről írott első monográfia (Bulicsov 1947) szerzője ugyanis rámutat, hogy

az állítmány már a Wichmann által gyűjtött, 19. század végi folklórszövegek mondatainak 28,4%-ában sem a mondat legvégén helyezkedik el (1947: 79, 82). Bulicsov az udmurt szórend lazulásáról mint a közelmúltban megkezdődött és azóta is folyamatban lévő nyelvi változásról beszél; az udmurt mondat szigorú igevégségének mítosza szerinte már rég a múlté. A nem-igevégsű mondatok a szerző szerint azonban valamilyen pragmatikailag jelölt jelentéstartalmat fejeznek ki (a mondat elején például tipikusan akkor jelenik meg az állítmány, ha az logikailag hangsúlyos); az udmurt mondat „általános”, „normális” szórendjének Bulicsov az SXV szórendet tartja (1947: 33). Bulicsov tehát voltaképpen nem-rigid SOV nyelvként írja le az udmurtot.

Ez a felfogás – ti. hogy az udmurt nem-rigid SOV nyelv – a későbbi deskriptív (Krivoscsekova–Gantman 1967; Gavrilova 1970; Sutov 1988, 1993; Csúcs 1990, Winkler 2001, 2011), tipológiai (Suihkonen 1990; Vilkuna 1998; Tyimerhanova 2011) és transzformációs-generatív (Tánczos 2010) keretben íródott tanulmányok nagy részében is tartja magát. Az általános nézet szerint tehát az udmurtban SOV (SXV) az alapszórend, a nem-igevégsű permutációk pedig pragmatikailag – jellemzően az információs szerkezet tekintetében – jelöltek. Az ige után megjelenő összetevőknek speciális diskurzusfunkciójuk van: vagy a kontextusból már ismert, de háttérbe helyezett téma szerepét töltik be (Vilkuna 1998; Ponarjadov 2010), vagy pedig új információt fejeznek ki rémaként (Ponarjadov 2010) vagy fókuszként (Tánczos 2010; Tyimerhanova 2011). Az új információ posztverbális helyzetben való megjelenése feltehetően orosz hatásra alakult ki (Ponarjadov 2010; Tánczos 2010). Ami a VO szórend, illetve a nem-igevégsű mondatok előfordulásának gyakoriságát illeti, ezzel kapcsolatban Suihkonen (1990) és Vilkuna (1998) végeztek korpuszvizsgálatokat: Suihkonen folklórszövegekből álló korpuszában a tranzitív mondatok 30,5%-a mutatott VO szórendet (Suihkonen 1990: 264), Vilkuna szépirodalmi szövegeiben pedig 25,7% a nem-igevégsű mondatok aránya (Vilkuna 1998: 186).

Az udmurt szórendet tárgyaló munkák egy harmadik csoportja szerint az udmurt nem tiszta szórendi típust képvisel, az SVO nyelvekre jellemző vonások is kimutathatóak benne (vö. Ponarjadov 2010; Tánczos 2013; Asztalos–Tánczos 2014; Asztalos 2016). Asztalos–Tánczos (2014) és Asztalos (2016) rámutat, hogy a mai udmurtban a nem-igevégsű mondatok – a korábbi állásponttal szemben – akár diskurzusneutrálisak is lehetnek. A szóban forgó munkák tehát amellet érvelnek, hogy az udmurt jelenleg SOV > SVO típusváltáson megy keresztül, vagyis az udmurt nem SOV, hanem inkább SOV-SVO nyelvként klasszifikálható.

6.1. Régi szövegek

A mintegy 4000 tokennyi szövegben 549 tagmondat felelt meg a 3. pontban ismertetett kritériumoknak, és ezeknek mintegy 35%-a mutat VX szórendet. Ez az érték lényegesen magasabb, mint amekkora a régi nyenyec (vö. 3.1.) és hanti (4.1.), illetve az új hanti (4.2.) szövegekben volt a nem-igevégsű mondatok

aránya. A VX szórendű mondatok megoszlásában ugyanakkor markáns nyelvjárási különbség mutatkozott: míg az északi nyelvjárásokból származó mondatoknak több mint a fele – 52%-a –, a déli nyelvjárási területről származóaknak csupán a 18%-a nem-igevégi (az ún. periférikus déli nyelvjárási szövegek 33%-os értékükkel egyfajta köztes állapotot mutatnak). (Hagyományosan az északi nyelvjárásokat tartják a leginkább eloroszosodottnak; a VX szórendű mondatok kiugróan magas értéke az északi szövegekben vélhetően összefüggésbe hozható ezzel.)

6.1.1. A posztverbális összetevők szintaktikai szerepe

A régi szövegekben az igei állítmány után alany, tárgy, illetve vonzatszerepű és szabad bővítményként álló határozók egyaránt előfordulnak; tehát bármely mondattani szerepet betöltő összetevő kerülhet az állítmány mögé. A különféle szintaktikai funkciók azonban eltérő hajlamot mutatnak a posztverbális helyzetben való megjelenésre. A 7. táblázat néhány szintaktikai funkció kapcsán szemlélteti, hogy azok összes (igét megelőző, illetve azt követő) szövegbeli előfordulásának hány százaléka áll posztverbális helyzetben.

Típus	Temp	LOC _{Loc}	S	LOC _{Lat/Dat}	O _{Mar}	O _{U_{nm}}	Manner	Inf
Darab	1	3	54	58	32	9	4	19
Arány	0,9%	10%	19%	37%	53%	12%	15%	44%

7. táblázat: A régi udmurt szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

Az értékekből kirajzolódik egyfajta, az egyes szintaktikai funkciók neutrális pozíciójával összefüggést mutató mintázat.²⁸ Glezgyenyev 1921-ben írott udmurt grammatikája szerint a logikailag hangsúlyos elemet nem tartalmazó (vagyis lényegében a neutrális) mondatok szórendje – némileg leegyszerűsítve – a következőképpen alakul az udmurtban:

(26) időhatározó – alany – igevonzatok – tárgy – (mód)határozó – ige
(Glezgyenyev 1921: 45–47 alapján)

Amint az a 7. táblázatból látható, a mondateleji alaphelyzetű időhatározók mutatják a legcsekélyebb hajlamot az ige utáni megjelenésre. A *hol?* kérdésre felelő helyhatározók, illetve az alany szintén viszonylag alacsony arányban

²⁸ A szintaktikai funkciók és a hozzájuk kapcsolódó értékek ezért – a szurguti hantinál és a tundrai nyenyecnél alkalmazott eljárástól eltérően – a 7. táblázatban nem gyakorisági sorrendben, hanem e mintázatnak megfelelően vannak felsorolva.

fordulnak elő posztverbális helyzetben. Az időhatározók és a *hol?* kérdésre felelő helyhatározók ugyanis gyakran ún. keretet adó mondathatározók (vagyis olyan határozók, amelyek a mondat egészét módosítják, annak tartalmát térben és időben elhelyezik), a mondat élén való megjelenésük tehát kellően motivált. Ami az alanyt illeti, ez gyakran megegyezik azzal a mondatrészszel, amelyről a mondat többi része állítást tesz, mondateleji megjelenése tehát szintén indokolt. A neutrális mondat szerkezet közepe felé haladva adataink szerint az elemek ige utáni megjelenésre való hajlama nő; a gyakran vonzatszerepet betöltő, és – alapesetben – az alany és az ige között elhelyezkedő részeshatározók, illetve a közelítést kifejező helyhatározók már nagyobb arányban kerülnek az ige mögé, a morfológiailag jelölt tárgyakkal pedig több mint a fele posztverbális helyzetben jelenik meg a szövegekben. A jelöletlen tárgyak és a módhatározók azonban újfent csekély hajlamot mutatnak az ige mögött való megjelenésre. Ezek ugyanis rendszerint a közvetlenül preverbális pozíciót preferálják (vö. Vilkuna 1998: 187–188, 204), mondatbeli pozíciójuk – legalábbis a szövegek keletkezésének időszakában – tehát szintén viszonylag kötött lehetett. (Az állítmánynak alárendelt infinitívuszok és infinitívuszi szerkezetek szintén meglehetősen gyakran állnak az ige mögött; ez célhatározói szerepű infinitívuszok esetén feltehetően a tundrai nyenyecnél és a szurguti hantinál is említett ikonikus motivációval, bővített infinitívuszi szerkezeteknél pedig a szerkezet grammatikai súlyával magyarázható.)

6.1.2. A posztverbális összetevők információs szerkezeti szerepe

A VX szórendű mondatoknak megközelítőleg 67%-ában régi, a kontextusból már ismert szereplő vagy információ áll az ige mögött, l. pl. (27):

Kontextus: A róka lopott egy tyúkot, egy libát, egy kost és egy ökröt.

- (27) *wań-ze ik, kureg-ze no žažeg-ze no taka-ze no*
 mind-3SG.ACC PTCL tyúk-3SG.ACC is liba-3SG.ACC is kos-3SG.ACC is
oš-se no vand-em žičj.
 ökr-3SG.ACC is levág-PST2.3SG róka
 'Mindannyiukat: a tyúkot is, a libát is, a kost is, az ökröt is levágta a róka.' (W24)

A nem-igevégű mondatok mintegy 25%-ában a posztverbális összetevő azonban – argumentumfókuszként (28), vagy a predikátumfókuszs részeként (29) – új szereplőt vezet be a diskurzusba:

Kontextus: Az ember és a medve megbeszéli, hogy együtt ültetnek marharépat.

- (28) *mon bašt-o vjžj-ze, ton, gondjir, jil-ze.*
 1SG kap-FUT.1SG gyökér-3SG.ACC 2SG medve szár-3SG.ACC
 'Én a gyökerét kapom, te, medve, a szárát.' (W23)

Kontextus: Egy szegény udmurt elment mezőgazdasági munkásnak szolgálatba.

- (29) *šures vjljšen pumita-m ĩulesmurt-ez.*
 út -rŐl találkozik-PST2.3SG erdei.szellem-ACC
 'Az úton összetalálkozott az erdei szellemmel.' (W30)

VX szórend ritkábban mondatfókusz esetén (vagyis olyan esetekben, amikor a mondat egésze új információt fejez ki), azaz neutrális információszerkezetű, tipikusan szövegkezdő mondatokban is megjelenik:

(Szövegkezdő mondat)

- (30) *odig udmort vetl-em jarmaņa-je.*
 egy udmurt jár.PST2.3SG piac-ILL
 'Egy udmurt elment a piacra.' (W25)

A nem-igevégi mondatok 23,5%-ában – vagyis majdnem egynegyedében – egynél több összetevő áll az állítmány után. A posztverbális összetevők ezekben a mondatokban vagy valamennyien régi, a diskurzusban már ismert szereplőre utalnak (31), vagy pedig egy részük régi, másik részük pedig új információt fejez ki (32). Úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben az összetevők egymáshoz viszonyított sorrendjét szintaktikai és információs szerkezeti tényezők együttesen alakítják ki: ha csak régi információt kifejező összetevők állnak az ige mögött, akkor azok sorrendje jellemzően a neutrális sorrendjükkel egyezik meg: az alany például jellemzően megelőzi a tárgyat és a határozókat (31). Ha azonban régi és új információ egyaránt szerepel az ige mögött, a régi információt kifejező összetevő szintaktikai funkciójától függetlenül az összes példában az új információ előtt áll, l. pl. (32).

- (31) *vož-ze potj-sa vera-z gondjir ad'ami-lj: [...]*
 harag-3SG.ACC kimegy-CVB mond-PST.3SG medve ember-DAT
 'Mérgesen mondta a medve az embernek: [...]' (W23)

- (32) *uj-jn žičj vat-em kureg-ze,*
 éj-INE róka elrejt-PST2.3SG tyúk-3SG.ACC
kur-em so ponna žažeg-ez.
 kér-PST2.3SG 3SG -ért liba-ACC
 'Éjszaka a róka elrejtette a tyúkját, kért cserébe (őerte) egy libát.' (W24)

6.2. Új szövegek

A mintegy 2000 token számú szövegben a vizsgálati kritériumainknak megfelelő 591 tagmondat 44%-a VX szórendű, vagyis a nem-igevégi mondatok aránya csak kis mértékben növekedett a régi szövegekhez képest (ez az arány ugyanakkor továbbra is jóval magasabb, mint a másik két nyelv esetében).

6.2.1. A posztverbális összetevők szintaktikai szerepe

Az állítmány után – akárcsak a régi szövegekben – a jelzót kivéve bármilyen szintaktikai funkciójú összetevő előfordulhat. A régi szövegekhez képest az időhatározók, a lokatívuszi helyhatározók, az alany, a datívuszi-latívuszi bővítmények, valamint a jelöletlen tárgyak és módhatározók posztverbális megjelenése gyakoribbá vált, az egyes szintaktikai funkciók alaphelyzete és ige mögötti megjelenésének gyakorisága közötti összefüggések (l. 5.1.1.) azonban – ahogyan azt a 8. táblázat szemlélteti – nem rajzolódnak ki olyan egyértelműen.

Típus	Temp	LOC _{Loc}	S	LOC _{Lat/Dat}	O _{Mar}	O _{U_{nm}}	Manner	Inf
Darab	7	12	75	40	23	12	8	11
Arány	12%	35%	29%	54%	32%	29%	20%	28%

8. táblázat: Az új udmurt szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

6.2.2. A posztverbális összetevők információs szerkezeti szerepe

A régi szövegekhez hasonlóan mind régi (33), mind új (argumentumfókuszként (34) vagy predikátumfókusz részeként megvalósuló) információt kifejező összetevők megjelenhetnek az ige mögött, valamint mondatfókuszos, azaz diskurzusneutrális mondatok (35) is előfordulnak VX szórenddel.

(33) *ašme duńne-ja-my ul-iškom mi (...).*
 maga.1PL világ-INE-1PL él-1PL 1PL
 'A magunk világában élünk mi (...)' (Marajko)

(34) *mon jegit avtor bere, verašk-o tuala-jez šariš.*
 1SG fiatal szerző után beszél-FUT.1SG mai-DTR -rÓI
 'Mivel fiatal szerző vagyok, mai dolgokról fogok beszélni.' (Marajko)

(Szövegkezdő mondat)

(35) *mertt-i ukno ula-m teđi sireń.*
 ültet-PST.1SG ablak alá-1SG fehér orgona
 'Fehér orgonát ültettem az ablakom alá.' (Marajko)

A régi információt kifejezőké posztverbális összetevők aránya azonban a régi szövegekhez képest majdnem a felére, 67%-ról 36%-ra csökkent, az új információt kifejezőké pedig a kétszeresére, 25%-ról 50%-ra nőtt. Az utóbbi jelenség – akárcsak a szurguti hanti új szövegek esetében, l. 5.2. – vélhetően az orosz nyelv hatásával magyarázható (az oroszban az információs fókusz az ige után helyezkedik el (Bailyn 2012: 275–278), ahogyan azt az 5.2. alfejezetben már említettük). A több posztverbális összetevőt is tartalmazó VX szórendű mondatok aránya alacsonyabb, mint a régi szövegekben²⁹ (a nem-igevégi mondatok 13%-ában jelenik meg egynél több összetevő az ige mögött, szemben a régi szövegek 23%-os értékével). A posztverbális elemek egymáshoz viszonyított sorrendje az 5.1.2-ben már ismertetett szabályszerűségek szerint alakul.

7. Összefoglalás

A régi tundrai nyenyec szövegekben a VX szórendű mondatok aránya igen alacsony volt (2,22%); megjelenésüket elemzésünk szerint nem szintaktikai, hanem elsősorban információs szerkezeti tényezők motiválták: az esetek többségében régi, a megelőző kontextusból már ismert információt kifejező összetevők fordultak elő az ige után. Ezen kívül infinitívuszi bővítmények is megjelentek az ige mögött; ezek esetében feltételezésünk szerint egy más jellegű, funkcionális motiváció – az utóidejűség leképezésének igénye – állhat a posztverbális elhelyezkedés hátterében. Az új nyenyec szövegekben előforduló nem-igevégi mondatok mennyisége nem volt elégséges ahhoz, hogy bármilyen általánosítást megfogalmazhassunk.

A régi hanti szövegekben szintén alacsony – jóllehet a régi nyenyec szövegek értékénél több mint négyszer magasabb (9,2%) – volt a nem-igevégi mondatok aránya. Az összetevők posztverbális megjelenését itt is részben információs szerkezeti okok idézték elő: akárcsak a régi nyenyec adatokban, a hanti folklórszövegekben is főként a szövegelözményből már ismert, régi információ került az ige mögé (noha szórványosan új információ is előfordult posztverbális helyzetben). A célhatározói infinitívuszi és a latívuszi bővítmények ige utáni megjelenését meglátásunk szerint azonban inkább a nyenyecnél fentebb már említett funkcionális motiváció indokolhatja. Az új hanti szövegekben a VX szórendű mondatok aránya (7,82%) nem nőtt a régi szövegekéhez képest, a posztverbális összetevők információs szerkezeti megoszlását illetően azonban minőségi változást tapasztaltunk: új információ – argumentumfókuszoként vagy a predikátumfókusz részeként – ugyanis nagyobb arányban jelent meg az ige mögött, mint a régi szövegekben.

A régi udmurt szövegekben a vizsgált mondatok több mint egyharmada (35%-a) mutatott VX szórendet, ami jóval magasabb volt, mint a régi nyenyec és hanti, illetve az új hanti szövegek esetében. Az összetevők posztverbális

²⁹ Ez talán a vizsgált blogbejegyzések informális jellegével indokolható, ezekben ugyanis általában is jellemzőek voltak a rövid mondatok, valamint az elliptikus egységek.

megjelenésre való hajlama bizonyos mértékű összefüggést mutatott az adott összetevő szintaktikai szerepével és alaphelyzetével: legalacsonyabb arányban egyrészt a neutrális mondatokban tipikusan a mondat bal periferiáján elhelyezkedő, másrészt a közvetlenül preverbális alaphelyzetű, igemódosító-szerű elemek kerültek az ige utáni pozícióba, legmagasabb arányban pedig az – neutrális mondatokban – ezek között elhelyezkedő összetevők. Ami az ige mögötti elemek információs szerkezeti szerepeinek megoszlását illeti, a régi udmurt szövegek az új hanti szövegekre emlékeztettek abban, hogy a szövegelőzményből már ismert, régi információn kívül új információ is meglehetősen gyakran került az állítmány mögé (mind argumentumfókuszként, mind a predikátumfókuszs részeként). A VX szórend ezenkívül egy további információs szerkezeti altípusban, a diskurzusneutrális (vagy mondatfókuszos) mondatokban is megjelent. Az új udmurt szövegekben a vizsgált mondatok igen nagy hányada, 44%-a volt nem-igevégű (ez az arány ugyanakkor csak kis mértékben volt magasabb, mint a régi szövegekben). Az összetevők szintaktikai szerepe/alaphelyzete és posztverbális megjelenésre való hajlama közötti összefüggés nem rajzolódott ki olyan egyértelműen, mint a régi szövegekben. Jelentősen nőtt azonban az új információt kifejező összetevők aránya a régi információt kifejezők rovására, illetve kisebb mértékben diskurzusneutrális VX szórendű mondatok is jelen voltak a szövegekben.

A vizsgált szövegek VX szórendű mondatainak gyakorisági és információs szerkezeti elemzése alapján kirajzolódik egyfajta ív, amely feltételezésünk szerint akár az XV > VX típusváltás egy lehetséges folyamatának lenyomata lehet. A régi hanti és nyenyec szövegekben a nem-igevégű mondatok aránya igen alacsony volt, és posztverbális helyzetben jellemzően a szövegelőzményből már ismert információt kifejező összetevők álltak. Az új hanti szövegekben a régi információt kifejező összetevőkön túl – feltehetően orosz kontaktushatás eredményeként – új információ (argumentumfókuszként vagy a predikátumfókuszs részeként) is gyakran jelent meg az ige mögött. Ehhez hasonló mintázat volt megfigyelhető a régi udmurt szövegekben is, azzal a különbséggel, hogy ezekben szórványosan – és valószínűsíthetően szintén az orosz nyelv hatására (vö. Asztalos 2016) – diskurzusneutrális mondatokban is megjelent a VX szórend. A nem-igevégű mondatok aránya továbbá jóval magasabb volt, mint az új hanti szövegekben. Az új udmurt szövegekben – a régiékhöz képest – pedig az ige utáni összetevők információs szerkezeti státuszában volt megfigyelhető egyfajta eltolódás, az új információt kifejező posztverbális elemek aránya ugyanis látványosan megnőtt a régi információt kifejezők rovására. A feltételezett változásnak ezt az ívét sematikusán a 9. táblázattal szemléltetjük.

	tundrai nyenyec		szurguti hanti		udmurt	
	régi	új	régi	új	régi	új
régi információ	+	(+)	+	+	+	+
új információ						
argumentumfókusz	–	n.a.	(+)	+	+	+
predikátumfókusz	–	n.a.	–	+	+	+
mondatfókusz	–	n.a.	–	–	+	+

9. táblázat: A posztverbális összetevők jellemző információs szerkezeti szerepe nyelvenként és szövegtípusonként

A VX szórend terjedése, általánosabbá válása adataink szerint tehát nem csupán a nem-igevégi mondatok gyakoribbá válását jelenti, hanem a posztverbális összetevők információs szerkezeti funkciókörének bővülését is magába foglalja. Mivel az oroszban az információs fókusz az ige után helyezkedik el, és a neutrális mondatok is VX szórendet mutatnak (v.ö. Bailyn 2012), kézenfekvő legalább részben az erősödő orosz nyelvi hatásnak tulajdonítani az új információ ige utáni hangsúlyosabb megjelenését az új hanti és udmurt, valamint a diskurzusneutrális VX szórendű mondatok jelenlétét az udmurt szövegekben. Kérdés marad ugyanakkor, hogy az általunk vizsgált nyelvekben pontosan milyen szintaktikai műveletek felelősek a különböző információs szerkezetű VX szórendű mondatok, illetve posztverbális összetevők megjelenéséért.

Rövidítésjegyzék

Ag	lokatívuszragos ágens (passzív mondatokban)
ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
AdvP	határozói kifejezés
AN	névszóképző
APRX	approximatívusz
CO	koaffixum
Com	társhatározó
COM	komitatívusz
CONT	folyamatosige-képző
Cvb, CVB	határozói igenév
Dat	datívuszragos határozó
DAT	datívusz
DP	determinánsi kifejezés

DTR	determinatív végződés
DU	kettes szám
EMP	nyomatékosító partikula
ESS	esszívusz
FUT	jövő idő
GEN	birtokos eset
ILL	illatívusz
Inf, INF	főnévi igenév
INFER	inferenciális
INE	inesszívusz
Instr	eszközhatározó
Lat	<i>hová?</i> kérdésre felelő helyhatározó
LAT	latívusz
LIM	korlátozó képző
LOC	lokatívusz
LOC	helyhatározó
LOC _{Abl}	<i>honnan?</i> kérdésre felelő helyhatározó
LOC _{Lat}	<i>hová?</i> kérdésre felelő helyhatározó
LOC _{Loc}	<i>hol?</i> kérdésre felelő helyhatározó
Manner	módhatározó
NP	főnévi kifejezés
NumP	számnévi kifejezés
O	tárgy
O _{Mar}	morfológiailag jelölt tárgy
O _{Unm}	morfológiailag jelöletlen tárgy
Part	partikula
PASS	passzív
PL	többes szám
PossP	birtokos kifejezés
PSD	birtoktárgy
PSR	birtokos
PostP	névutós kifejezés
PROL	prolatívusz
PRS	jelen idő
PST0	jelöletlen múlt idő
PST	múlt idő
PST2	2. múlt idő
PTCP	participium

Pv	igekötő
Qnt	kvantor
S	alany
S.Def	határozott alany
SG	egyres szám
Temp	időhatározó
VP	igés kifejezés

Hivatkozások

- Almazova A. V. [Алмазова, А. В.] 1961. *Самоучитель ненецкого языка*. Учпедгиз. Ленинград.
- Asztalos Erika–Tánczos Orsolya 2014. *Competing Grammars in nowadays Udmurt*. Konferenciaelőadás. 7. Budapesti Uráli Műhely. 2014. február 3–5.
- Asztalos Erika 2016. A fejevű grammatikától a fejkezetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 126–156.
- Bailyn, John Frederick 2012. *The Syntax of Russian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2007. *Ненецкий язык. Учебное пособие для 5 класса общеобразовательных учреждений*. Просвещения. Санкт-Петербург.
- Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2008. *Ненецкий язык. Учебное пособие для 6 класса общеобразовательных учреждений*. Просвещения. Санкт-Петербург.
- Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2009. *Ненецкий язык. 7 класс. Учебное пособие для общеобразовательных учреждений*. Просвещения. Санкт-Петербург.
- Bausev, K. M. [Баушев, К. М.] 1929. *Синтаксический строй вотской речи и генезис частиц союзного порядка*. Государственное издательство. Москва/Ленинград.
- Berezcki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó. Budapest.
- Bulicsov, M. N. [Булычев, М. Н.] 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Удмуртгосиздат. Ижевск.
- Csepregi Márta 1998. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE Finnugor Tanszék. Szeged.
- Csepregi Márta 2016. *Infinitivus a szurguti hantiban*. NyK. 112: 133-170.
- Csepregi Márta 2017 (sajtó alatt). *Cseppben a tenger. Esettanulmány a szurguti hanti nyelvi helyzetről*. Urálistikai Tanulmányok 21. Budapest.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Dalrymple, Mary–Nikolaeva, Irina 2011. *Objects and Information Structure* (Cambridge Studies in Linguistics 131). Cambridge University Press. Cambridge.
- Décsy Gyula 1966. *Yurak chrestomathy* (Uralic and Altaic Series 50). Indiana University Press. Bloomington.
- Filchenko, Andrey 2010. *Aspect of the Grammar of Eastern Khanty*. Tomsk State Pedagogical University. Tomsk.
- Gavrilova, T. G. [Гаврилова, Т. Г.] 1970. *Порядок слов в удмуртском простом повествовательном предложении*. Записки Удмуртского НИИ истории, экономики, литературы и языка при. Совете Министров Удмуртской АССР. Ижевск.
- Glezgyenyev, P. B. [Глезденев, П. Б.] 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата. Вятка.
- Gugán Katalin–Sipos Mária, megjelenés alatt. Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. Kézirat.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Karjalainen, K.F.–Vértes, E. 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Helsinki, MSFOu 128.
- Krivoscsekova–Gantman, A. Sz. [Кривошекова–Гантман, А. С.] 1967. *Порядок слов в коми-пермяцком языке в сравнении с удмуртским*. Советское финно-угроведение 1967: 4. 267–274.
- Kuprijanova Z. N.–Homics, L. V.–Scserbakova, A. M. [Куприянова, З. Н.–Хомич, Людмила В.–Щербакова, А. М.] 1957. *Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ*. Prosvescsenie. Leningrad.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information structure and sentence form*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lehtisalo, Toivo 1947. *Juraksamojedische Volksdichtung* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 90). Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Liarskaya, Elena 2013. Boarding school on Yamal: history of development and current situation. In E. Kasten (Ed.), *Sustaining indigenous knowledge: learning tools and community initiatives for preserving endangered languages and local cultural heritage* (pp. 159–180). Verl. der Kulturstiftung Sibirien/SEC Publications. Fürstenberg/Havel.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak = Languages of the World/Materials 305*. Lincom Europa. München.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Öztürk, Balkız 2013. Postverbal constituents in SOV languages, In: Biberauer, Theresa – Sheehan, Michelle (eds.). *Theoretical approaches to disharmonic word order*. Oxford University Press. Oxford. 270–305.

- Paasonen, Heikki–Vértes, Edith 2001. *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan* = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Pesikova, A.S.–Volkova A.N. (2013) *Сказки, рассказы с реки Лямы. Фольклорный сборник на языке сугуртских ханты*. Юграфика. Ханты-Мансийск.
- Ponarjadov, V. V. [Понарядов, В. В.] 2010. *Порядок слов в пермских языках в сравнительно-типологическом освещении (простое предложение)*. Сыктывкар.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. Routledge. London.
- Schmidt Éva 2008. Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás), in Fejes László szerk.: *Serkáli osztják chrestomathia* = Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 13–75.
- Simpson, Andrew–Choudhury, Arunima 2015. The nonuniform syntax of postverbal elements in SOV languages: Hindi, Bangla, and the Rightward Scrambling debate. *Linguistic Inquiry* 46: 533–551.
- Suihkonen, Pirkko 1990. *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin*. = Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 207. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Sutov, A. F. [Шутов, А. Ф.] 1988. *Кудйзлэн кытын интыез*. Молот 12: 62–63.
- Sutov, A. F. [Шутов, А. Ф.] 1993. Изучение порядка слов в пермских языках. In: *Вестник Удмуртского университета* 6: 27–30.
- Tánczos Orsolya 2010. *Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban*. Nyelvtudományi Közlemények 107: 218–228.
- Tánczos Orsolya 2013. *Hogy... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban*. In: *Agyagási Klára–É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék*. Piliscsaba. 95–112.
- Tyerescsenko, Natalia M. [Терещенко, Наталия М.] 1956. *Материали и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии Наук. Москва/Ленинград.
- Tyerescsenko, Natalia M. [Терещенко, Наталия М.] 1973. *Синтаксис самодийских языков*. Наука. Ленинград.
- Tyimerhanova, N. N. [Тимерханова, Н. Н.] 2011. Особенность порядка слов в прозаических произведениях Г. Е. Верещагина и в современном удмуртском языке. In: *Типологические аспекты многоязычия в современном образовательном пространстве*. Издательство «Удмуртский Университет». Ижевск. 180–185.
- Vértes, Edith 1965. *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen*. JSFOu. 66.
- Vilkuna, Maria 1998. Word Order in European Uralic. In: Siewierska, Anna (szerk): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical

- approaches to language typology 20–1. Mouton de Gruyter. Berlin/New York. 173–233.
- Winkler, Ederhard 2001. *Udmurt*. = Languages of the World 212. Lincom Europa. München.
- Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 81. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Wisiołek, Axel–Schön, Zsófia (2016) Obugric Database: Corpus and Lexicon Databases of Khanty and Mansi Dialects. In Tommi A. Pirinen–Eszter Simon–Francis M. Tyers–Veronika Vincze (Eds.) *Proceedings of the Second International Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages*. 109–120.
- Ylikoski, Jussi 2003. Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.

Asztalos Erika
MTA Nyelvtudományi Intézet
Elméleti Nyelvészeti Osztály
ELTE BTK
asztalos.erika@nytud.mta.hu

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
gugan@nytud.hu

Mus Nikolett
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
mus.nikolett@nytud.mta.hu